Malung — en glömd kvarnstensmetropol

av *Peter Kresten* och *Magnus Elfwendahl*

Ett storslaget monument minnande om gångna generationers slit och släp, så beskrev förre redaktören Täpp John-Erik Pettersson kvarnstengruvorna i Malung i sitt bidrag om kvarnstenshuggningen i Malung - ur en sockens historia del 4.

Täpp John-Erik Petterssons intresse för kvarnstensnäringen i sin hembygd under äldre tid gjorde honom till en självklar medlem i projektet ”Kvarnstenar från Malung - en hittills förbisedd handelsvara under medeltiden” som startades 1993 med stöd från Berit Wallenbergs Stiftelse. Målsättningen var att inventera och katalogisera arkeologiska fynd av kvarnstenar som brutits i Malung. Inom projektet samverkar ämnesområdena etnologi, arkeologi och geologi. Projektet var ännu inte avslutat vid John-Eriks bortgång, men vi hade fått tydliga indikationer på att kvarnstensbrytningen inte alltid varit en enkel bygdenäring med sin huvudsakliga aktivitet förlagd till 1500-1800-tal. Under 1994 har ytterligare fyndinventering medfört att vi kan datera den organiserade brytningen till omkring 700-800-tal.

Projekt av detta slag redovisar ofta sina resultat i form av rapporter i olika facktidskrifter, och information till den intresserade allmänheten når ofta ut först långt efter den spännande upptäckten. För John-Erik var det dock en självklarhet att även hembygden snabbt skulle få ta del av vad forskningen kommit fram till, i synnerhet resultat som rörde Västerdalarna och dess historia. När nu det inledande arbetet är avslutat känns det därför naturligt att till Skinnarebygds läsekrets få redovisa resultaten av en rad spännande upptäckter som dock ännu är långt ifrån färdigbehandlade och tolkade i alla delar.

YTTERLIGARE URKUNDER OCH KÄLLOR

Vi kommer i denna uppsats inte att dröja vid de skriftliga dokumentens vittnesbörd av kvarnstensnäringen i Malung, dessa har tidigare redogjorts för av John-Erik i boken *Malung. Ur en sockens historia del 4.* Emellertid behöver de kompletteras med ytterligare en uppgift, som samtidigt utgör det äldsta kända omnämnandet rörande kvarnstenar från Malung. I Riksarkivet finns deponerat bl a Svea hovrätts arkiv. Bland handlingarna som ingår i detta arkivmaterial finns renoverade

häradsrättsdomböcker från Kopparbergs län. I ett tingsprotokoll från januari 1652 omtalas att personer från Yttermalung samt Myckelbyn i Malungs socken hade sålt kvarnstenar till landshövdingen i Kopparbergs län. Vidare omtalas att kvarnstenarna hade levererats till Stora Tuna.

Den nya skriftliga notisen innehåller, liksom de tidigare kända dokumenten, inga uppgifter som antyder åldern på kvarnstensbrytningen i Malung, ej heller dess omfattning. Med hjälp av det arkeologiska materialet har det dock varit möjligt att komma mycket längre bakåt i både tid och rum än vad de skriftliga källorna medger.

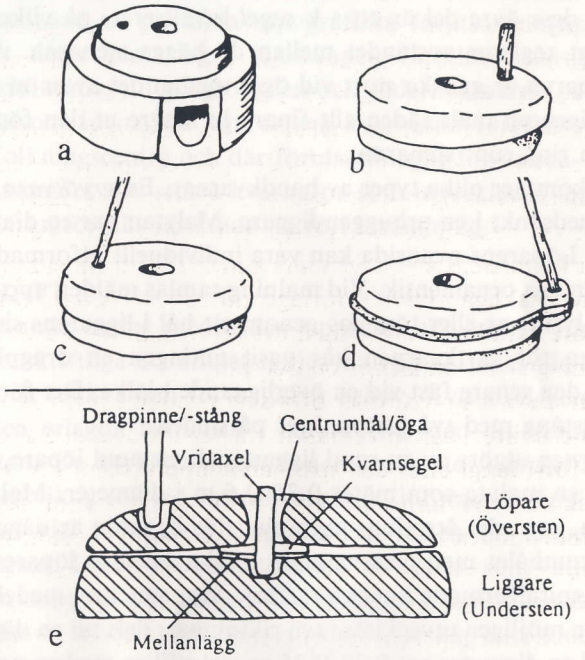

Olika kvarntyper. ***a.*** *Grytkvarn;* ***b.*** *vridkvarn med dragpinne;* ***c.*** *vridkvarn med dragstång;* ***d.*** *vridkvarn med dragstång fäst i ram kring löparen;* ***e.*** *genomskärning av en vridkvarn med de olika delarnas namn. Efter Cederlund 1964.*

KVARNAR

Den första kvarntypen människan använde för att mala säd var den s k gnid- eller sadelkvarnen som bestod av en liggare med slät, ofta mer eller mindre konkav överyta, samt en handhållen malsten. Denna kvarntyp användes i det forntida Sverige, samt används än idag i bl a Indien och stora delar av Afrika.

Först under förromersk järnålder (400-0 f Kr) framträder i det svenska fornsaksmaterialet vridkvarnar, som sedan långsamt ersätter gnid- eller sadelkvarnarna. Ännu vid slutet av järnåldern antyder förekomsten av malstenar att vridkvarnen varit relativt sparsamt förekommande.

Handkvarnen har ansetts utgöra en reservkvarn i hushållet under medeltiden. Den finns omnämnd i såväl Västgötalagen som Östgötalagen, vilket tolkats som att den sannolikt varit ett betydelsefullt och vanligt inslag i hushållet. Tekniskt består kvarnen av en översten - *löpare* - och en understen - *liggare*. Bägge stenarna har ett hål - *öga*. Genom löparens öga matas säden. I liggarens öga är en järnstång placerad. Till dess övre del är ett s k *segel* lokaliserat, på vilket löparen vilar. Seglet reglerar avståndet mellan de bägge stenarna. Avståndet mellan stenarna är ganska stort vid ögat medan det avtar ut mot kanterna. Därigenom mals säden allt finare ju längre ut den förs. Mjölet samlas i en ring runt stenarna.

Det förekommer olika typer av handkvarnar. En *grytkvarn* består av en löpare nedsänkt i en urhuggen liggare. Malytan har en diameter om 0,2-0,3 m. Löparens ovansida kan vara individuellt utformad och försedd med en viss ornamentik. Vid malning samlas mälden upp i liggaren och måste lyftas ur eller tömmas genom ett hål i liggarens sida. Draganordningen till grytkvarnen har varit antingen en dragpinne eller dragstång, den senare fäst vid en överliggande bjälke. Det förekommer också dragstång med två fästpunkter på stenen.

Vridkvarnen utgörs av en rund liggare och en rund löpare. Stenarna har i regel en malyta som mäter 0,35-0,6 m i diameter. Malytorna är oftast släta, men det återfinns exemplar där liggaren är något konvex kring centrumhålet med motsvarande konkavitet hos löparen. En del löpare har spiralformade huggna räfflor. Mot slutet av medeltiden har vridkvarnen möjligen utvecklats i två riktningar: dels till en där malytan minskat till en diameter om 0,20-0,25 m, dels till en med en omslutande ram av sten.

Tre typer av draganordningar återfinns bland vridkvarnarna: en med dragpinne i löparens översida, en annan med dragstång i löparens översida fäst vid överliggande bjälke, samt en tredje typ med dragstången fäst vid en anordning på löparens utsida och en överliggande bjälke. Dragstången är den vanligaste typen av draganordning och anses vara effektivare än dragpinnen. Om det föreligger geografiska skillnader mellan dragtyperna i Sverige är oklart.

Vatten- och väderkvarnar uppträder i svenskt diplomatarium från

1200- respektive 1300-talet. Den djurdrivna kvarnen uppträder i källorna först på 1400-talet. Dessa kvarntyper utvecklades ur de äldre vridhandkvarnarna. Principen är fortfarande densamma, men de vatten-, vind-, och djurdrivna kvarnarnas storlek ställer större krav på anläggningens precision. Järnstången genom liggarens öga är ansluten antingen direkt eller genom utväxling till en kraftkälla.

Vattenkvarnarna kan indelas i hjul- och skvaltkvarnar. Det skriftliga materialet pekar på att typerna skulle vara samtida. Skvaltkvarnen omtalas i Dalalagen och Västmannalagen och har haft den mindre kapaciteten av de två typerna. Väderkvarnar omnämns i Upplandslagen, Västgötalagen samt Södermannalagen. Vatten- och väderkvarnarnas beroende av särskilda topografiska förutsättningar har i hög grad styrt deras placering i landskapet. Skvaltkvarnarna återfinns främst i anslutning till skogsbygden och väderkvarnarna på de vattenfattiga slättområdena. De djurdrivna kvarnarna förekom främst vid större befolkningscentra och där förutsättningar för vatten- och väderkvarnar saknades. De större kvarnarna som utvecklades under medeltiden var framför allt inriktade på förrådsmalning.

KVARNRÄTT

Kvarnar kunde under medeltiden uppföras till enskilt eller samfällt bruk. I det skriftliga materialet skiljer man på den enskilda husbehovskvarnen och tullkvarnen för bygdens behov. Kvarntull betecknar den till kvarnen erlagda mallönen i natura eller den till kronan utgivna kvarnräntan. De kyrkliga institutionerna och stormännen anses dock ha spelat en viktig roll vid vattenkvarnarnas införande. Upplandslagen, nedtecknad vid 1200-talets slut, reglerar rätten till kvarnställe och kvarndammar. Lagen uppges omfatta såväl väder- som vattenkvarnar. I lagtexten anges bl a att ingen fick bebygga kvarnställe till skada för annan, eller så att den gör skada på åker eller äng eller hindrar någon annan att bruka sin jord. Liknande regelverk återfinns även i flera av de andra landskapslagarna, även om Dalalagen inte är fullt så detaljerad utan innehåller regler för kvarnarnas användande. Magnus Erikssons landslag kom att ersätta landskapslagarna efter 1300-talets mitt och tog efter de tidigare landskapslagarnas regelverk i sin Byggningabalk. Ek har i sin undersökning av kvarnströmmarna i de medeltida breven pekat på att dessa förvärvats oberoende av jorden och att detta ska sättas i samband med uppförandet av kvarnar avsedda för tullmalning.

Från 1400-talet föreligger påbud som hade sin utgångspunkt i kon-

flikten rörande s k tullkvarnar och allmogens husbehovskvarnar. I stadgor från bl a år 1414, 1474 och 1483, sökte kronan motverka det spontana byggandet av såväl enskilda som samfällda kvarnar oavsett om dessa var avsedda för husbehov eller tullmalning. I dessa stadgor omtalas såväl odalkvarnar som fotkvarnar. Hur odalkvarnen sett ut är oklart men den uppfattas vara den äldre av dessa två omnämnda typer. Fotkvarn är synonymt med skvaltkvarn. Det är oklart hur påbuden efterlevdes. Även Gustav Vasa sökte aktivt motverka framför allt allmogens skvaltkvarnar, samtidigt som han lät reparera de kvarnar som kronan övertagit från kyrkan. Gustav Vasas motiv var att öka kronans tullkvarnsbestånd. Senare skulle också Johan III genom olika åtgärder försöka upprätta ett fullständigt kvarnmonopol för kronan, bl a förbjöds s k danskkvarnar och krav framfördes om att alla till kronan skattskyldiga skulle mala i kronans tullkvarnar eller i privilegierade stadskvarnar.

KVARNSTENAR

Bergarterna som kommit till användning för tillverkning av kvarnstenar har varit sandsten, skiffer, olika gnejser, graniter samt - mest ovanligt - kalksten. De flesta bergarter med någorlunda gott klov tycks ha använts.

Ett bra kvarnstensmaterial är t ex inte alltför hårt cementerade sandstenar t ex vissa typer av Gävlesandsten. Finkorniga sandstenar som slipsandstenarna i Orsa eller Burgsvik är däremot direkt olämpliga. Det bästa materialet är en bergart med hårda mineralkorn inbädade i en relativt mjuk, gärna seg grundmassa. Exempel på sådana bergarter är de från Frostviken och Selbu (granat och/eller staurolit i skiffer), Malung (kvarts i skiffer) eller Lugnås (kvarts och fältspat i vittrad gnejs). Dessa stenar var självvässande och malytan behövde inte huggas upp med regelbundna intervall, till skillnad mot stenar av sämre material.

Sammanlagt har över hundra kvarnstenar tillvaratagna vid arkeologiska grävningar i Sverige granskats. Flertalet stenar är från medeltiden, några enstaka daterade till vikingatid. Undersökningen har gett vid handen att det funnits två storproducenter alltsedan vikingatid, nämligen Malung i Dalarna och områdena med s k Gävlesandsten (från Storsjöområdet och längs Roslagskusten). Övriga kända producenter som Lugnåsområdet i Västergötland, Dalskogsområdet i Dalsland eller Kalmarsund, är endast sparsamt företrädda i undersökningsmaterialet. Kvarnstenar från Norge saknas helt i det undersökta materialet.

KVARNSTENSBRYTNING

En sammanställning av kvarnstensbrott i Sverige och Norge visar ett antal större kvarnstensproducenter, nämligen Frostviken, Malung, Stor-

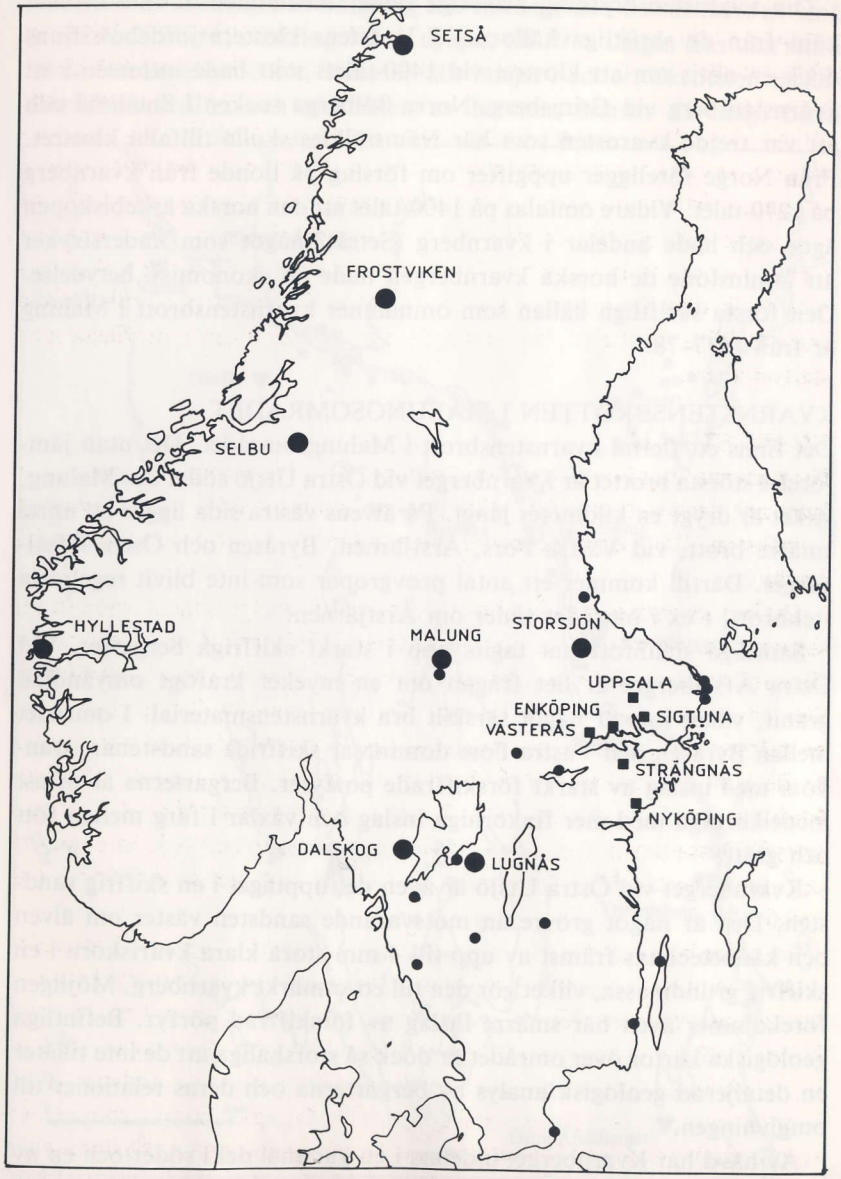

Kvarnstensbrott i Sverige och Norge. Större förekomster (●) är namngivna. Mindre (•) förekomster endast indikerade. Utsatta städer (■) är fyndplatser för kvarnstenar från Malung.

sjön, Lugnås och Dalskog i Sverige, samt Setså, Selbu och Hyllestad i Norge. Därtill kommer ett antal små kvarnstensbrott med endast lokal betydelse.

Om kvarnstensbrytning i Sverige under medeltiden är inte mycket känt från de skriftliga källorna. I Vadstens klosters jordebok finns dock en notis om att klostret vid 1400-talets mitt hade intressen i ett kvarnstensberg vid Grimsberg, Norra Solberga socken i Småland och att var trejde kvarnsten som här framställdes skulle tillfalla klostret. Från Norge föreligger uppgifter om förslag på tionde från kvarnberg på 1270-talet. Vidare omtalas på 1400-talet att den norska ärkebiskopen ägde och hade andelar i kvarnberg (Setså), något som understryker att åtminstone de norska kvarnbergen hade en ekonomisk betydelse. Den första skriftliga källan som omnämner kvarnstensbrott i Malung är från 1677-78.

KVARNSTENSBROTTEN I MALUNGSOMRÅDET

Det finns ett flertal kvarnstensbrott i Malungsområdet. Det utan jämförelse största brottet är Kvarnberget vid Östra Utsjö söder om Malung, vilket är drygt en kilometer långt. På älvens västra sida ligger ett antal smärre brott, vid Västra Fors, Årstjärnen, Byråsen och Östra Äfsålberget. Därtill kommer ett antal provgropar som inte blivit regelrätta stenbrott, t ex i området söder om Årstjärnen.

Samtliga stenbrott har tagits upp i starkt skiffriga bergarter. Vid Östra Äfsålberget är det frågan om en mycket kraftigt omvandlad granit, vilket inte är något särskilt bra kvarnstensmaterial. I området mellan Byråsen och Västra Fors dominerar skiffriga sandstenar, stundom med inslag av starkt förskiffrade porfyrer. Bergarterna är oftast medelkorniga med mer finkorniga inslag och växlar i färg mellan rött och grått.

Kvarnberget vid Östra Utsjö är även det upptaget i en skiffrig sandsten. Den är något grövre än motsvarande sandsten väster om älven och kännetecknas främst av upp till 4 mm stora klara kvartskorn i en skiffrig grundmassa, vilket gör den till ett utmärkt kvarnberg. Möjligen förekommer även här smärre inslag av förskiffrad porfyr. Befintliga geologiska kartor över området är dock så storskaliga att de inte tillåter en detaljerad geologisk analys av bergarterna och deras relationer till omgivningen.

Av hävd har Kvarnberget indelats i en gammal del i söder och en ny del i norr. Den södra delen ger onekligen ett intryck av att vara mycket äldre än den norra. Det kan dock delvis bero på bätte vattentillgång,

och därmed något frodigare vegetation, i söder. Givetvis kan även den norra delen blivit bruten tidigare och eventuella spår blivit utplånade av senare verksamhet.

Gamla Kvarnberget är omkring 500 m långt och består mest av små gropar och diken, omkring 4-5 m djupa, till 10 m långa. Enstaka stora brott förekommer dock, framför allt längst i söder. Skrotsten täcker områdena mellan och vid sidan av brotten, främst då längs östra

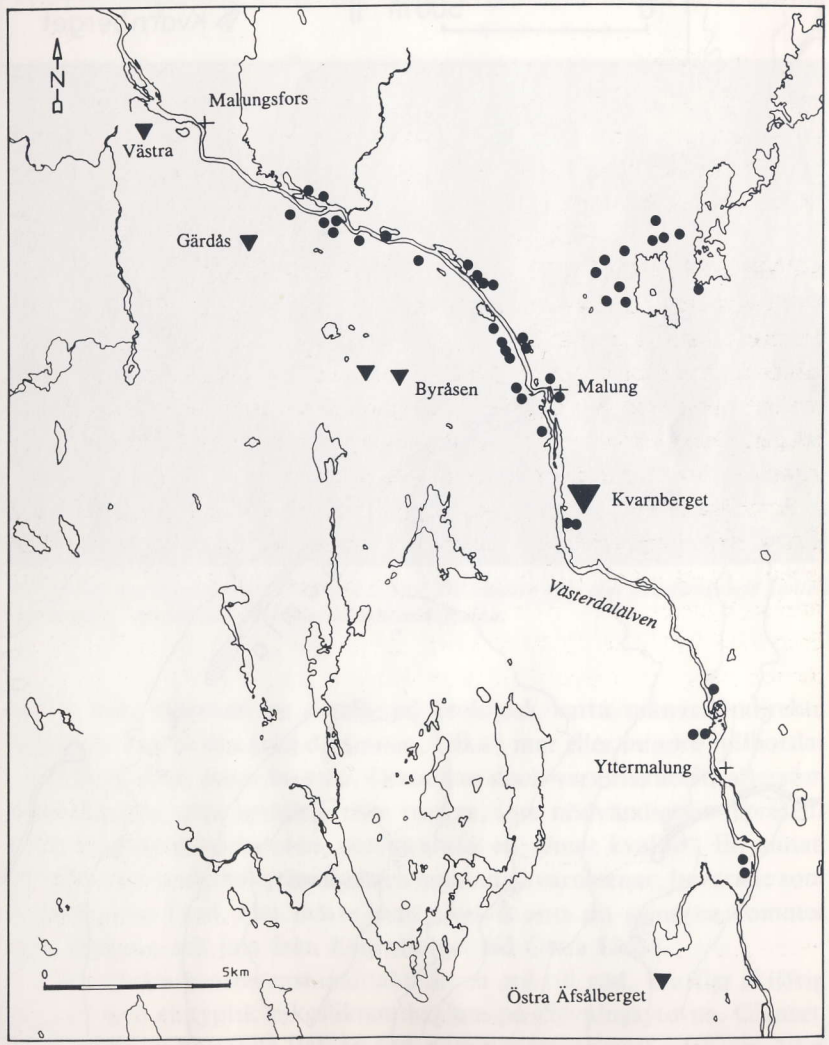

Malungsområdet. Trianglar betecknar kvarnstensbrott, fyllda cirklar är järnframställningsplatser.

kanten. Rester av byggnationer o dyl förekommer endast mycket sparsamt. Behovet av en grundlig arkeologisk inventering är dock uppenbart.

Nya Kvarnberget är omkring 700 m långt och bildar ett nästan

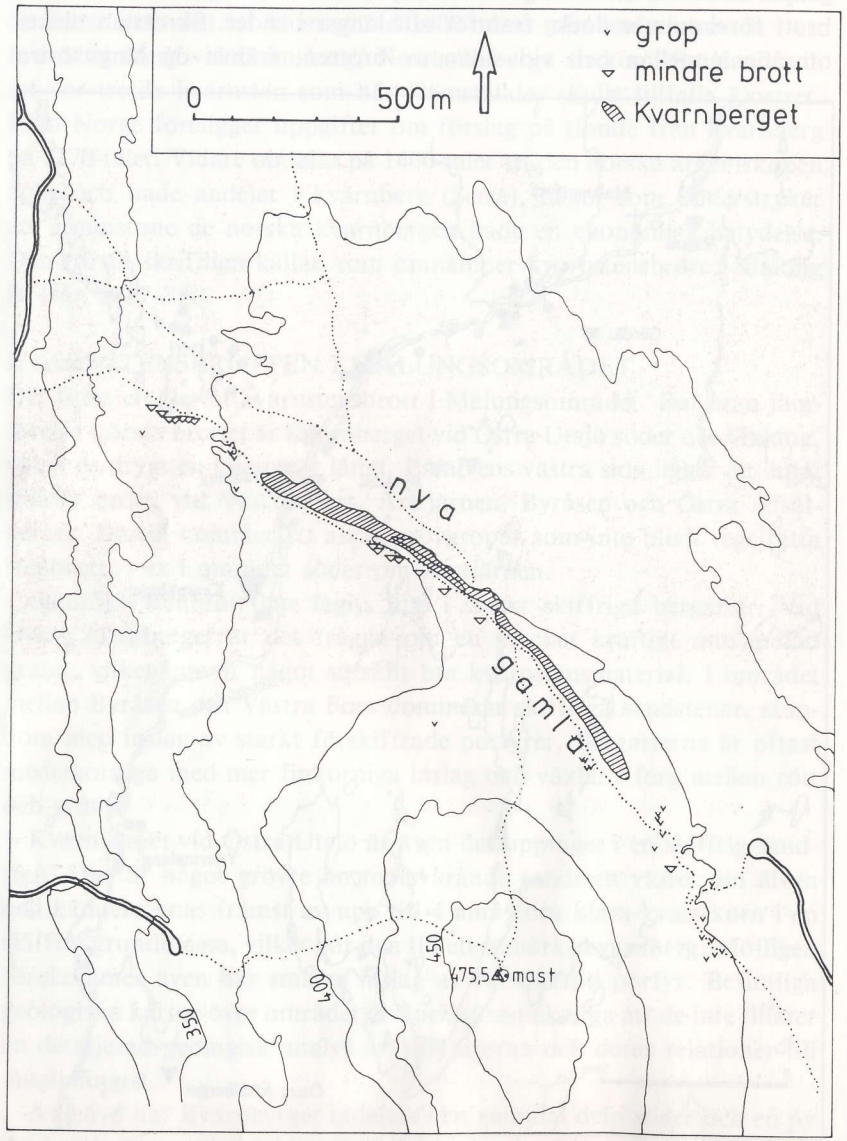

Kvarnstensbrotten vid Östra Utsjö, med gamla och nya Kvarnberget samt mindre brott och provgropar. Underlag: orienteringskarta Kvarnberget (OK Skogsmårdarna).

kontinuerligt brott, omkring 5 m djupt och 10-20 brett. Det begränsas i väster av en överhängande bergsvägg, medan skrotstenen ligger i brottets östra kant.

Längs kvarnstensbrottens västsida och i deras förlängning mot norr och söder har ett antal mindre brott och provgropar upptagits. Det är således uppenbart att man letade efter en ”kvarnstenshorisont”, ett berg med vissa egenskaper som gjorde det speciellt lämpligt för kvarnstenshuggning. Exakt hur denna kvarnstenshorisont är beskaffad

Del av det nya Kvarnberget vid Östra Utsjö. Till vänster syns den överhängande kanten på brottet, i mitten och till höger skrotstenshögarna.

vet vi inte, eftersom en detaljerad geologisk karta saknas. Indirekta slutsatser kan vi dra från de ämnen, vilka i mer eller mindre fullbordat skick finns kvar inom brotten. Detta kan dock vara riskabelt, eftersom dessa ämnen, ofta spräckta eller trasiga, inte nödvändigtvis representerar kvarnstenshorisonten, utan kanske en sämre kvalitet. En annan metod är att undersöka färdiga och använda kvarnstenar, bevarade som arkeologiska fynd. Här måste man givetvis anta att stenarna kommer från Malung och just från Kvarnberget vid Östra Utsjö.

Det typiska kvarnstensmaterialet är en grå till röd, kraftigt skiffrig bergart med en typisk silkesliknande glans på klyvningsytorna. Glansen förorsakas av böljande flak av ljus glimmer (muskovit) vilka omsluter större kvartskorn. Geologiskt tycks det röra sig om en lerig mosten som

omvandlats genom förskiffring och omkristallisering. De stora kvartserna är produkter av omkristalliseringen, en process som enligt nu föreliggande data troligen tilltagit i styrka från söder mot norr. Skulle detta kunna verifieras genom en mer komplett studie skulle man kunna inplacera kvarnstenarna på ungefär de ställen i brottet där de hade en gång brutits.

Bergarterna vid de övriga brotten (med undantag för Östra Äfsålberget) är snarlika, dock oftast mer finkorniga samt inte lika starkt

En nästan färdighuggen kvarnsten skymtar bland granarna i det gamla Kvarnberget.

omkristalliserade. Detta betyder bl a att de stora klara kvartserna oftast saknas. Detta gör bergarterna till klart sämre kvarnberg.

Bergarternas geologiska ålder är inte helt klarlagd. Medan den geologiska länskartan placerar bergarterna bland ''jotniska sandstenar'' (typ Mångsbodarna m fl) anser Peter Kresten att de är betydligt äldre, förslagsvis samma ålder som Leksandskvartsiten (sydväst om Leksand) och Älgbergsporfyren (norr om Floda).

Vad gäller produktionen av kvarnstenar från de olika stenbrotten antar vi att den står i direkt proportion till brottens storlek. Vid Årstjärnens södra brott torde knappt tio kvarnstenspar ha huggits, medan antalet för det norra brottet kanske är det dubbla. De olika småbrotten vid Byråsen torde knappast ha givit mer än några tiotal kvarnstenspar.

Kvarnberget vid Östra Utsjö däremot torde ha producerat flera hundra kvarnstenspar, kanske upp emot några tusen. En bättre uppskattning skulle kunna göras genom beräkningar av utbruten volym minus volym kvarvarande skrotsten i några sektioner av Kvarnberget.

MALUNGSKVARNSTENAR I DET ARKEOLOGISKA FYNDMATERIALET

Utgångspunkt för vår studie, som påbörjades 1992, var det arkeologiska fyndmaterialet från *Uppsala*. Ett trettiotal hela eller fragmentariska stenar är kända, mest vridkvarnar (se tabell). Fem kvarnstensfragment har ännu inte kunnat verifieras och saknar därför närmare uppgifter om typ.

Det stora flertalet kvarnstenar är av Malungssten, men endast tre

Tabell 1. Kvarnstenstyper från de arkeologiska undersökningarna i Uppsala, samt antalet Malungsstenar.

Kvarter	År	Vrid-kvarn	Gryt-kvarn	Okänd typ	varav Malungssten
Näktergalen	1934	3			3
Torget	1935	2			2
Örnen 23	1935			2	?
Lejonet 10	1936			2	?
S:t Per	1965-7		2		0
Rådhuset 2, 3	1972	4			3
Disa	1974			2	?
Kransen	1987	1			1
Svalan	1979	1	1		0
Sandbacken	1980	1			0
Toven	1980	1			1
Domen	1981	2			2
Kroken	1982	1			0
Örtedalen	1984	1			1
Bryggaren	1990	2			2
Disa	1993	1			1
Trädgården	1993	1			1
Summa		21	3	6	17

fynd från Uppsala har säkra dateringar. En sten från kvarteret Bryggaren återfinns i lager från perioden 1350-1434, medan kvarnstenarna från kvarteret Domen är från 1100-talet, resp. från perioden 1250-1280. Ungefärliga dateringar föreligger för kvarteret Disa (en kvarts sten samt flera små fragment, 1300-1400-tal) och kvarteret Trädgården (endast fragment; 1400-1500-tal). Samtliga dessa kvarnstenar är av Malungssten - den utgör 17 av totalt 21 tillvaratagna vridkvarnar (se tabell).

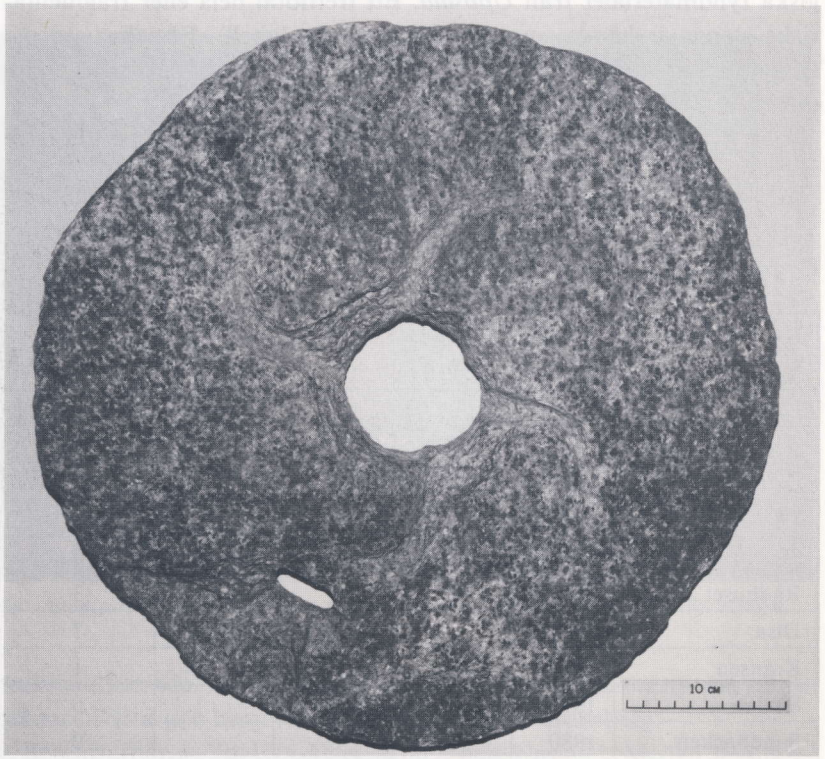

Löpare av Malungssten med öga, handtagshål och inhuggna räfflor. Funnen vid en arkeologisk utgrävning inom kvarteret Bryggaren, Uppsala. Daterad till medeltid.

En genomgång av stenmaterialet tillvaratataget vid utgrävningarna 1988-90 inom kvarteret Trädgårdsmästaren 9 och 10, *Sigtuna*, har visat att materialet från Malung är helt dominerande vad gäller kvarnstenar. Totalt 177 registrerade fynd är av Malungssten, med en sammanlagd vikt överstigande 188 kilo. Övrigt kvarnstensmaterial är representerat genom endast ett fynd, ett kvarnstensfragment i granitisk gnejs som

väger 5,8 kilo. Således utgör Malungsstenar drygt 95% per vikt av allt tillvaratataget kvarnstensmaterial. Malungssten återfinns sparsamt i de två första faserna av bebyggelsen, fas 1 (år 980-989) och 2 (år 989-1006). Från och med fas 3 (år 1006-1032) uppträder Malungssten rikligt bland fyndmaterialet. Större kvarstenar av Malungssten är bl a:

Fnr 13144, hel löpare, diameter 40 cm, öga 7 cm, vikt 11.9 kg. Daterad till fas 4 år 1032-1057.

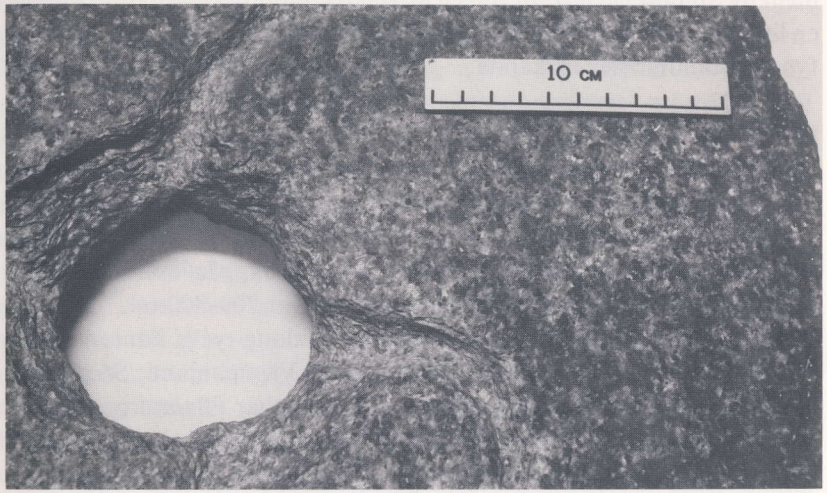

Närbild av kvarnstenen från kvarteret Bryggaren, Uppsala. Man ser stenens kraftiga skiffrighet samt insprängda kvartskorn (mörka), vilka utför malningen.

Fnr 13880, fragment av löpare med handtagshål och segelfäste, diameter 52 cm, öga 7 cm, vikt 7.1 kg. Daterad till fas 9 dvs år 1180-1205.

Fnr 26899, nästan hel sten (liggare?), diameter 53 cm, ögats diameter 5 cm, vikt 29,8 kg. Datering som föregående sten - dessa två skulle kunna vara parstenar, de har dock hittats inom skilda hustomter (tomt III respektive IV).

I *Enköping* har fragment av Malungssten påträffats vid 1994 års utgrävningar på Kyrkogatan, Torggatan och inom kvarteret Prosten. Samtliga fynd är från medeltiden.

I *övriga Uppland* har hittats en kvarnsten som fynd från stensättning med brandgrav i Ledinge, Kårsta socken. Stenen är ett fragment av en löpare, tillverkad av Malungssten. Dateringen är vikingatid. Tre kvarnstenar från Malung hittade på en boplats i Sanda, Fresta socken, är sannolikt från sent 700-tal till tidigt 800-tal, dvs vendeltid.

I *Västmanland* har en vridkvarn av Malungssten påträffats under 1994 års utgrävning i kvarteret Proban, Västerås. Den preliminära dateringen är 1400-1500-tal.

I *Södermanland* har ett flertal kvarnstenar av Malungsmaterial hittats, bl a i Nyköping, Strängnäs samt i Sättersta socken. Samtliga dessa fynd har en trolig datering till medeltid.

På *Öland* har en kvarnsten hittats vid södra porten till Eketorps borg, Gräsgårds socken, i form av tre större och ett tiotal mindre fragment av Malungssten. Dateringen är 1000-1200-tal. Vidare förekommer en liten kvarnsten, 24 cm i diameter, i Glömminge socken. Inga närmare fyndomständigheter är kända.

UTVÄRDERING

Undersökningarna har visat att kvarnstensbrotten vid Malung är avsevärt äldre än man tidigare förmodat, samt att den tidigare antagna blygsamma bygdenäringen under 1500-1800-talet är en verksamhet som lämnat betydande spår i Mälardalens bebyggda områden redan under vikingatid, sannolikt redan så tidigt som 700-800-tal.

Arkeologiska fynd av kvarnstenar från Malung tycks koncentrerade till Mälarområdet och landskapen Uppland, Västmanland, Södermanland samt Öland. Påfallande många av fynden har tillvaratagits i olika medeltida städer (Sigtuna, Enköping, Uppsala, Västerås, Strängnäs, Nyköping). Fynd från landsbygden i Uppland, Södermanland och Öland tyder på att handkvarnar från Malung förekom även i hushållen på landet under denna tid.

Kvarnstensbrotten i Malung omtalas först under 1600-talet och tycks av de kvarvarande handlingarna att döma inte ha tilldragit sig något större intresse hos överheten. I dokumenten framträder kvarnstensbrytningen som en binäring med huvudsaklig avsättning inom en begränsad region. Bilden av denna sentida verksamhet kontrasterar starkt mot den som ges av de arkeologiska fynden som anger en verksamhet inriktad på att förse bl a Mälarområdet med kvarnstenar till husbehovsmalning senast under vikingatid.

De äldsta fynden av handkvarnar från Malung har kunnat tidsfästas till vendeltid och återfanns som byggnadsmaterial i ett spisfundament i en vikingatida byggnad i Sanda, Uppland. Hur dessa stenar kommit från Malung till Uppland kan vi bara gissa oss till.

Frestande är att tänka sig att vattenlederna - som Västerdalälven och Dalälven - utnyttjats, kanske i kombination med leder längs rullstensåsar söderut. Målet för transporten av kvarnstenarna kan ha varit

den stora Distingsmarknaden i Uppsala. Vi vet därför inte om det egentligen rör sig om en organiserad transport av kvarnstenar från Malung redan då.

Flertalet kvarnstenar kan dateras till vikingatid och medeltid. Dessa återfinns huvudsakligen i det befolkningstäta Mälarområdet. Fynd från Öland tyder dock på att kvarnstenar från Malung kunde transporteras längre bort även om dessa kan ha medförts begagnade.

En ökad medvetenhet om Malungsstenarnas goda kvalitet tycks infalla under vikingatid, och det finns anledning att tro att efterfrågan på dessa stenar varit fortsatt hög under större delen av medeltiden. Mycket pekar därför på att brytningen var organiserad för att tillgodose behoven i Mälarområdet. Distributionssystemet måste ha varit förhållandevis välutvecklat för att tillåta en stor spridning av de tunga stenarna. Det kommer att bli intressant att närmare studera om dessa platser där Malungsstenarna återfinns har fler gemensamma nämnare.

För en så omfattande brytning, som det ändå måste ha varit frågan om, är de nuvarande kända spåren efter en anslutande bosättning förvånansvärt få. Vi vet att två procent av Malungs sockens jord är odlingsbar och att bebyggelsen under alla tider tycks ha varit koncentrerad längs älvens stränder. Fornlämningsbilden för socknen visar huvudsakligen upp fångstgropar och järnframställningsplatser. De kända fornlämningarna antyder en begränsad bosättning i området under vikingatid. Malung uppfattas som en av de bygder som genomgår en betydande bebyggelseökning först under tidig medeltid. En pollenanalys tagen längre upp längs älven har dock indikerat skogsröjning i Lima socken redan under 800-talet.

Fornlämningarna i Malungsområdet tyder inte på att det skulle ha funnit en större bofast befolkning i området under vendel- och vikingatid. I området nära kvarnstensbrotten saknas fornlämningar såsom gravar, husgrunder osv från denna tid. Frånvaron av en stadigvarande befolkning gör det frestande att tänka sig att den tidigaste brytningen av kvarnstenar i Malung är resultatet av utomstående ekonomiska intressen. Både brytning och distribution av kvarnstenar från Malung kan därmed i det äldsta skedet ha varit i händerna på personer som inte varit stadigvarande bofasta i området. Eftersom de äldsta kända exemplaren av kvarnstenar återfinns i Mälardalen, skulle detta kunna antyda att en inledande brytning var en del av en systematisk exploatering av olika naturresurser i Dalarna från Mälarområdet. Anmärkningsvärt i detta fall är att inga handkvarnstenar från Malung ännu

är kända bland de arkeologiska fynden från Dalarna. Däremot är yngre handkvarnar av sten från Malung relativt vanliga i hembygdsgårdarnas samlingar.

Mot bakgrund av att i Malung fanns en eftersökt produkt för hushållen längre söderut ska kanske också påminnas om att orten Malung omnämns i den västnordiska Sverresagan. Sagan omtalar bl a ett par resor den norska kungen Sverre gör genom det ej närmare geografiskt avgränsade Järnbäraland. Kungen uppges fara igenom orten Malung, för övrigt den enda ort i Dalarna som omtalas. Resan har placerats i slutet av 1170-talet. Man kan fråga sig om omnämnandet av Malung kan uppfattas som ett tecken på att orten varit så känd att den förtjänade att utpekas.

Vind- och vattenkraft tar över

Under 1200-1300-talen började stora vatten- och vinddrivna kvarnar få en ökad betydelse i de spannmålsproducerande områdena längre söderut. I samband med detta kan kontrollen över brytningen av sten till främst handkvarnar ha tett sig mindre lukrativ och minskat intresset för en exploatering genom utomstående. Samtidigt tycks det ske en gradvis ökning av bosättningen i Malung som kan innebära ett större lokalt intresse för kvarnstensbrytningen.

Från 1400-talet torde efterfrågan på handkvarnar till de tätbefolkade områdena minskat p g a överhetens intentioner att förbjuda handkvarnarna. Detta kan ha resulterat i en nedgång av stenproduktionen om inte nya marknader yppade sig. Troligen blev kvarnstenshuggningen en binäring som framgår av de skriftliga dokumenten.

Ett kortare uppsving för kvarnstensnäringen kan ha skett i samband med uppförandet av de många skvaltkvarnarna i norra Dalarna efter medeltiden. De mer eller mindre tillhuggna ämnena i kvarnstensbrotten kan ha varit avsedda just för skvaltor. Många ämnen har mått som överensstämmer med stenarna i och kring de ännu kvarvarande gamla skvaltkvarnarna.

Ett minne från denna senare brytningsaktivitet kan en kvadratisk terrass vara, som finns söder om gamla Kvarnberget. Längs sydsidan finns rester av en stenvägg tätad med träkolstjära. Tjäran har C^{14} daterats till 360 $\pm$80 år före nutid (Ua-4241), vilket ger kalibrerade åldrar på 1455-1527 respektive 1557-1632 (en sigma). Konstruktionen kan tolkas som resterna av en verkstadslokal, förråd eller dylikt.

Att kvarnstensbrytningen i Malung har gamla anor är nu fastställt, liksom att den första brytningen skedde för över tusen år sedan. Den

nu tillgängliga informationen visar att Malung kanske varit Sveriges största producent av handkvarnar. Stenarnas kvalitet gjorde dessa eftertraktade långt utanför landskapets gränser.

Malung har därmed definitivt fått sin plats på Sveriges historiska karta och har i Kvarnberget ett unikt monument. Många frågor är dock ännu obesvarade. Vilken bergartstyp gav de bästa kvarnstenarna? Hur gick brytningen till? Kan vi med naturvetenskapliga metoder datera brytningens början? Var finns rester efter de verkstäder som behövdes för lagning av redskap? Hur skedde handel och distribution av stenar?

För att få svar på dessa frågor behövs fördjupade studier, såväl vad gäller geologin som arkeologin. Därutöver borde Kvarnberget skyltas och rustas upp så att Malungsborna och besökande kan tillgodogöra sig en intressant och viktig epok i bygdens historia.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta

Riksarkivet (RA), Stockholm. Svea hovrätts arkiv. Renoverade häradsrättsdomböcker, Kopparbergs län.

Tryckta

Cederlund, C. O., 1964: Kvarn. Artikel i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd 9, sp 536-538. Malmö

Ek, S., 1962: *Väderkvarnar och vattenmöllor. En etnologisk studie i kvarnarnas historia.* Nordiska museets handlingar 58. Stockholm.

Elfwendahl, M. & Kresten, P., 1993: *Geoarkeologi inom kvarteret Bryggaren. Arkeologiska artefakter av sten från det medeltida Uppsala.* Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Rapport UV 1993:5. Stockholm.

Eriksson, Jemt A., 1991: Kulturlandskapets historia speglad i två pollenanalyser. I Pettersson, Täpp J.-E. (red.) *Lima och Transtrand – Ur två socknars historia 3.* Malung.

Hjelmqvist, S., 1966: *Beskrivning till berggrundskartan över Kopparbergs län.* Sveriges Geologiska Undersökning Ca40. Stockholm.

Hyenstrand, Å., 1973: Det forntida Malung. Veirulf, O. (ed.) *Malung – Ur en sockens historia.* Malung.

Hyenstrand, Å., 1974*a*: *Centralbygd-randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder.* Acta universitatis stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology5. Stockholm.

Hyenstrand, Å., 1974*b*: *Järn och bebyggelse - studier i Dalarnas äldre kolonisationshistoria.* Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund. Falun.

Kresten, P., Aaro, S. & Karis, L., 1991: *Berggrundskartor: 14F Rättvik NV, NO, SV, SO; 14E Mora NO, SO.* Sveriges Geologiska Undersökningar Ai46-51. Uppsala.

Larsson, A., 1971: *Vadstena klosters två äldsta jordeböcker, med inledning och språklig kommentar.* Samlingar utgivna av svenska fornskriftssällskapet, häfte 245. Uppsala.

Pettersson, Täpp J.-E. 1977: Kvarnstenshuggning. *Malung. Ur en sockens historia 4.* Malung.

Serning, I., 1966: *Dalarnas järnålder*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademin. Stockholm.

Sockensjälvstyrelse i gamla tider

av *Lennart Henningsson*

Sockensjälvstyrelsen i vårt land är av mycket gammalt datum. Bönderna i socknen samlades efter gudstjänstens slut oftast i sockenstugan, som i Malung var belägen i närheten av kyrkan för att dryfta socknens gemensamma angelägenheter. Hur många som mötte upp och deltog aktivt är inte så lätt att avgöra, då någon närvaroförteckning inte upprättades. Det faktum att man emellanåt valde att förlägga sammanträdet till sakristian tyder emellertid på att antalet inte alltid var så särskilt stort. Ibland förekom det också att man sköt på avgörandet av ett ärende därför att alltför få var närvarande.

Socknarnas självstyrelse i äldre tid var inte så strikt reglerad och praxis kunde utveckla sig olika i olika delar av landet, men vissa regler fanns, även om de inte alltid följdes så noggrant. Före 1817 fanns ingen särskild lag om sockenstämma, men i § 23 i 1723 års prästprivilegier fanns stadgat att prästen hade rätt att hålla två årliga sockenstämmor och att alla socknemän hade skyldighet att deltaga. År 1817 tillkom en förordning om sockenstämmor. I denna bekräftades gällande praxis, men därtill kom en bestämmelse att kyrkoråd skulle väljas. I nästa förordning om sockenstämmor av 1843 stadgades om en sockennämnd, som skulle väljas av sockenstämman, och där var kyrkoherden självskriven ordförande. I sockennämnden fanns däremot ingen självskriven ordförande. Det stod alltså stämman fritt att välja annan än pastor till ordförande. Det var tänkt att sockennämnden skulle handha frågor rörande hälsovård, ordning och sedlighet och i övrigt vad stämman lämnade över till nämnden. Ledamöterna i sockennämnden valdes på två år. 1843 års förordning ersattes 1862 av en kommunallag vari man gjorde boskillnad mellan den kyrkliga och den borgerliga kommunen och sockenstämman ersattes av en kommunalstämma och sockennämnden av en kommunalnämnd.[1]

Sockenstämman

Sockenstämmoprotokoll finns för Malungs socken alltifrån 1800-talets början. Från de allra första åren föreligger endast ett fåtal lösa protokoll, men från 1808 och framåt är protokollen skrivna i bundna protokollsböcker. I det äldsta bevarade protokollet av den 30 mars 1800 ges sockne-